ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Половинсьої Віти Віталієвни "Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціокультурні відносини (XI-перша половина XII ст.) подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю "07.00.01-історія України".

Слов'яно-скандинавські відносини середньовічних часів являються предметом наукових (і не лише наукових) досліджень та дискусій вже на протязі двох століть. Особливо гостро проблема пов'язана із так званим "варязьким питанням" – тобто опреділенням ролі скандинавів в історії слов'янських народів в середньовічні часи, перед усе слов'ян східних та Київської Русі в контексті формування їх першого державного утворення. В основі "норманської теорії" лежить буквалістична інтерпретація літописного повідомлення про закликання варязьких (скандинавських) князів – Рюрика та його братів – для управління новою міжетнічною конфедерацією на північносхідних територіях ("Повість минулих літ"). Надалі його родичі та діти (Олег/Хельгу, Ігор/Інгвар і т. д.) поширили свою владу на інші східнослов'янські території – тобто стояли у витоках держави даного етнічного угрупування. З початку XVIII ст. у такої теорії з'явилися як прибічники (Г.-З. Байер, Г.-Ф. Міллер та ін.), як і противники (М. Ломоносов, В. Тредіаковський та ін.), погляди яких мають певну підтримку і нині, але полеміка вже ведеться на новому й набагато спокійнішому рівні.

При цьому не треба забувати, що відносини русів і скандинавів не закінчувалися лише часами формування у них державних структур – вони продовжували контактувати й пізніше, зокрема у XI-XII ст., але вже на новому більш якісному рівні. Та до цих пір події даного часу цікавили дослідників набагато менше, ніж часів попередньої доби - так званої "епохи вікінгів". Тож звернення В. В. Половинської до піднятої теми є цілком актуальним навіть в контексті сьогоднішнього бачення історії взаємовідносин обох етнічних угруповань на протязі багатьох століть.

У зв'язку з цим дисертант поставив перед собою (і у цілому науково обгрунтовано) їх вирішив, реалізовуючи конкретні завдання для розкриття теми: висвітлити стан розробки проблеми, рівень і повноту джерельної бази, методологію дослідження як інвентарію підвищення ступеня отримання інформації із джерел та виконання поставлених завдань; зхарактеризувати давньорусько-скандинавський ціннїстний обмін у системі політичної культури загальноєвропейського простору; визначити характер та особливості зовнішньої політики Київської Русі і держав Скандинавії, внутрішньополітичні фактори її формування та розвитку протягом зазначеного хронологічного періоду; розглянути династичні, економічні та військові русько-скандинавські контакти як невід'ємнну складову так званої Балтійської цивілізації; з'ясувати сутність, форми та наслідки культурно-ідеологічного (включаючи і його матеріальний аспект) обміну між двома (східнослов'янською та скандинавською) системами тогочасного історичного простору.

Структура роботи традиційна і не викликає зауважень: вступ, три основні розділи, до яких входять 11 підрозділів, висновки, перелік використаних джерел і літератури (більш як 400 позицій).

Але під час розгляду тексту даного дисертаційного дослідження, окрім позитивної характеристики більшості викладених положень, виникають і певні зауваження та побажання, котрі всеж у цілому не зменшують позитивні оцінки проробленої праці Віти Віталіївни. Далі зупинимося на них.

В першому розділі "Стан наукового вивчення і джерельна база дослідження" надається характеристика роботи Смоленського археологічного семінару в МДУ на чолі з Д. Авдусіним і початок роботи в Гньоздово під Смоленськом експедиції на чолі з І. Ляпушкіним, коли й власне зформувалися основи "!ленінградського" бачення давньорусько – скандинавських відносин в кінці І тис. н. е. Дисертант не вбачає різниці між двома принципово різними школами на той час вітчизняної історії у цьому питанні, а просто фіксує таке наукове явище другої половини ХХ ст. А це досить принципове питання: якщо перший із вищеназваних дослідників являвся відвертим антинорманістом і на протязі усього свого наукового життя демонстрував це, принижуючи роль норманів на Русі (на відміну від частини своїх учнів), то інший заклав основи протилежної й достатньо аргументованої у власних принципах досліджень його школи. Це особливо проявилося під час роботи семінару на кафедрі археології ЛДУ під керівництвом Л. Клейна. Тож потрібно не лише згадувати про працю попередників, але, по можливості, й оцінювати її із власної наукової точки зору.

Але в даному розділі, в його історіографічній частині, значну частину інформації становлять дані, що відносяться до епохи вікінгів, а не XI-XII ст. – теми даної дисертації (як і далі часто за текстом). А якраз на подіях та процесах згаданих століть слід було б зупинитися ще більш детальніше й зконцентрувати свою увагу конкретніше.

На с. 21 серед вітчизняних дослідників, окрім В. Зоценка, слід було б назвати й Ф. Андрощука. Адже якраз вони разом підготували каталог скандинавських старожитностей із східноєвропейських теренів, у тому числі і з сучасних українських земель. Хоча дисертант про існування Федора Олександровича знає, - він згадується на інших сторінках роботи, а його основні праці перераховуються у списку використаної літератури.

Мабуть окрім дисертації О. Лугового слід було б згадати й аналогічну працю О. Филипчука "Руси серед "військ і народів" у Візантії IX-XI ст.: найманці та союзники" захищену в Чернівцях 2010 р.

На с. 63 достатньо обгрунтвано характеризується правління Ярослава Мудрого як зламного періоду у завершенні епохи вікінгів і початку епохи відносин нового рівня та їх спрямованості між феодальною Руссю й скандинавськими державами. Але епоху вікінгів не можна пов'язувати виключно із першою державою східних слов'ян – адже існували чисельні внутрішні фактори на землях Північної Європи і відбувалися цілком самостійні історичні процеси та окремі події. Мабуть, слід коректніше висловлюватися з цього приводу і не робити проблему "однопричинною".

Другий розділ "Завершення "епохи вікінгів" як початок епохи русько-скандинавських міждержавних відносин" слід було б розпочинати опреділенням самого поняття "епохи вікінгів", хоча б за тим же Г. Лебедєвим, роботи якого Вірі Віталієвні відомі. У його монографії "Эпоха викингов в Северной Европе", опублікованій в Ленінграді у 1985 р. вже на самому початку читаємо: "Эпохой викингов" в скандинавских странах (Швеции, Норвегии, Дании) называют период, охватывающий IX, X и первую половину XI столетий. Время воинственных и дерзких дружин отважных морских воинов-викингов, первых скандинавских королей-конунгов, древнейших дошедших до нас эпических песен и сказаний, эпоха викингов открывает начало письменной истории этих стран и народов".

В даному розділі прослідковуються й деякі протиріччя в позиції автора. "Саме в XI ст. сягає свого максимуму рівень ідеологічного обміну між Скандинавією та східнослов'янським світом" (с. 65). А далі: "Поскільки руси передбачали власні цілі з огляду на Візантію, зазначає Джонс, то прірва, що розділила Швецію і "Велику Швецію", усе ширшала. У часи Ярослава це вітчудження було не настільки помітним завдяки відвертим норманським симпатіям князя, проте й він не зумів повернути час назад" (с. 68-69).

Окрім того, якраз у XI ст. відбулася переорієнтація великих князів київських у використанні військових контингентів скандинавів на кочівницькі сили з причорноморських степів на півдні Русі. Мабуть треба було б також згадати про участь варягів у вбивстві мученика князя Бориса – одного із двох перших давньоруських святих.

Цікавим являється й питання про механізм пересування по східноєвропейським рікам купців і воїнів, у тому числі й скандинавів. Треба погодитися з тим (та це у більшості дослідників і не викликає заперечень), що на морсьих кильових судах пересуватися південніше Ладоги було неможливо – цьому протистояли кам'яні пороги на Волхові. До цього можна додати аналогічну ситуацію на Даугаві/Західній Двіні між Ригою та Полоцьком, як і на дніпровських порогах біля Хортиці. Та Східна Європа була "на замку" і у козацькі часи, коли важкогабаритні морські кораблі не могли проникати на території Війська Запорозького із вод Османської імперії.

Спірним являється й точка зору К. Расмуссена (котру начебто підтримує також дисертант), що Новгород не потребував належності до Київської Русі, орієнтуючись на торгівлю із іншими північними країнами (с. 95-96). Насправді це не було так: кардинальною проблемою для населення новгородських територій являлася продуктова проблема, і у першу чергу хліба. П. Толочко у свій час відзначив, що за всю давньоруську історію між південною і північною столицями – основними східнослов'янськими центрами на "шляху із варяг у греки" – жодного разу не було збройних конфліктів. Як то співається - "хліб всьому голова".

Не можна погодитися і з тезою: "Балтійський регіон посідав з часів Ярослава чи не центральне місце" (с. 119). Категоричність такого твердження спростовується хоча б шлюбною політикою самого великого князя київського, якого часто величали "тестем або сватом" усієї Європи:

- сам був вдруге одружений із донькою шведського короля Інгігерд/Іриною (1019 р.);

- один син Ярослава Ізяслав взяв шлюб із сестрою польського короля Гертрудою-Олисавою (1039 р.);

- сам польський князь Казимир одружився із сестрою великого князя київського Марією-Доброгнєвою (1039 чи 1043 р.);

- інший син Всеволод Ярославич взяв шлюб із візантійською принцесою Марією (?) у 1046 р.;

- донька Анна вийшла заміж за французького короля Генріха I (1048 р.);

- донька Анастасія вийшла заміж за угорського королевича Андрія (1034 р.);

- донька Єлизавета вийшла заміж за норвезького принца Гаральда Грізного)1043 р.).

Де ж тут тогочасне "балтійське превалювання"?

У третьому розділі "Східнослов'янський світ і Скандинавія: обмін духовними цінностями" під час характеристики археологічних знахідок (в першу чергу виробів художнього ремесла) було б доцільно, у додатках, навести їх ілюстрації.

На с. 141 відзначається, що ісландські скальди були відомі всюди, куди ступала нога скандинава (у тому числі і у Києві). Мабуть точніше було б говорити про те, що повсюди були інформатори для творчості скальдів та основи їх творінь. Наприклад, це підтверджується відсутністю у скандинавських поетичних творах генеалогії великого князя київського Володимира/Вольдемара – обов'язкового елемента тогочасних творів (вірогідно скальд не перебував безпосередньо в оточенні руського зверхника).

Дисертант стверджує, що у скандинавських країнах християнізація йшла не швидше, ніж на Русі, за виключенням Данії (с. 149). Це не зовсім так: коли до данів приходять християнські місіонери, то за свідченням "Саксонського зерцала", на їх ствердження про велич Ісуса Христа ті, погоджуючись з цим, відповідали, що є і інші не менш "великі боги" – класичний язичницький підхід до проблеми багатобожжя.

На основі достатньо кропіткої праці Віта Віталієвна отримала слідуючі важливі результати:

1) Аналіз світової й вітчизняної історіографії виявив недостатній рівень наукової розробки окремих аспектів давньорусько-скандинавських зв'язків, необхідність внесення певних коректив і доповнень у розгляд правління Ярослава Володимировича як зламної доби завершення епохи вікінгів і початку феодальної епохи міжнародних відносин нового рівня та спрямованості, а також істотних уточнень в питанні обміну духовними цінностями між східнослов'янським та скандинавським світами. Водночас джерельна база, котра включає до себе давньоруські літописи й "Слово о полку Ігоревім", середньовічні аннали та хроніки, документи та листи, географічні й літературні твори візантійських, латиномовних та інших авторів, а також скандинавські саги і скальдичну поезію, археологічні, етнографічні і нумізматичні матеріали, дає змогу заповнити вищезгадані історіографічні лакуни та комплексно дослідити

відносини між Київською Руссю й скандинавськими країнами як складових частин єдиної так званої Балтійської культури в XI-першій половині XII ст.

2) Саме у XI ст. сягає свого максимуму рівень ідеологічного обміну між скандинавським та східнослов'янським світами. Він знайшов своє відображення в політичних та релігійних ідеях, династичних зв'язках, певних мовних запозиченнях, у використанні загального фонду відомостей при створенні національних культур тощо і з найбільшою інтенивністю проявився у поширенні через Русь соціокультурних цінностей та норм феодально – християнської державності, пов'язаних своїм походженням із найавторитетнішою з держав тієї епохи – Візантійською імперією. Згадані цінності саме на Русі набули доступнішої, пристосованої до соціальних традицій як слов'янських так і скандинавських народів форми і у ній були засвоєні останніми.

3) Найголовнішою та обгрунтованою причиною проскандинавського зовнішньополітичного курсу великого князя київського Ярослава Мудрого у перші десятиліття XI ст. стало створення антипольської коаліції в процесі боротьби за київський стіл. У військовій конфронтації між Данією й шведсько-норвезькою коаліцією початку другого десятиліття XI ст. Ярослав підтримав останню. Його ворожість щодо данської Норвегії у 30-ті роки того ж століття постає продовженням балтійської політики 20-х років.

4) Ціннісний обмін скандинавського та східнослов'янського світів супроводжував соціокультурні зв'язки як продукт розвитку русько-скандинавських політичних відносин у їх нерозривній єдності із династичними, військовими та торговельними контактами XI-першої половини XII ст. Зазначені взаємини являли собою невід'ємний складник культури тогочасної Північної Європи.

5) До початку XI ст. із загального культурного фонду епохи вікінгів виокремилися різні в послідуючий час (хоч і такі, що продовжували взаємообмін) скандинавські й давньоруські шляхи культурного розвитку, котрі разом із перетворенням відносин між Київською Руссю і Скандинавією на міждержавні, стали дещо ширшими - початком нового цивілізаційного етапу.

Отже, відносини Київської Русі і скандинавських країн являли собою нерозривну єдність політичного та соціокультурного аспектів. Період XI-першої половини XII ст. постає як епоха реалізації попередніх культурних надбань й побудови принципово нових суспільно-політичних відносин, систем та структур. Це супроводжувалося досить активним цілісно-ідеологічним і матеріальним обміном між Київською (або Давньою) Руссю й скандинавськими країнами. Соціокультурний підхід, застосований автором, надав змогу відзначити її особистий внесок у дослідження процесу встановлення та розвиту русько-скандинавських взаємин, а також ментальні трансформації, котрі знайшли відображення у пам'ятках тогочасної культури.

Але при цьому слід вказати й ще на деякі мілкі помилки, в першу чергу редакційного характеру. Так відома археологічна пам'ятка під Смоленськом називається не Гніздово, а Гньоздово. Є. А. Мельникова насправді Олена Олександрівна, А. Н. Кірпічніков – Анатолій Миколайович, Т. Н. Джаксон –

Тетяна Миколаївна. В історичній літературі в основному використовується термін "Волзька Булгарія", а не "Волзький каганат". Незвичним для робіт такого наукового рівня звучать вирази типу "Я схильна погоджуватися" – краще було б "Слід погоджуватися"; замість "Надзвичайно важливим для мого дослідження" – "Надзвичайно важливим для даного дослідження"; "Відтак мною зроблено спробу" – "Була зроблена спроба" і т. п.

Але ці, як і усі вагоміші вищенаведені зауваженя, не носять принципового характеру, не впливають на в цілому позитивне сприйняття рецензованої праці. Представлена дисертація Половинської Віти Віталіївни "Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціальні відносини (XI-перша половина XII ст.)" становить самостійне комплексне дослідження досить важливої і до цих часів недостатньо розробленої теми.

Автореферат дисертації повністю відображає основний зміст роботи, котра повністю відповідає вимогам п. 11 "Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника" затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р., а її автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю "07.00.01-історія України".

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу давньоруської та
середньовічної археології ІА НАНУ Моця О. П.

Підпис Моці О. П. засвідчую:
Нач. відділу кадрів Любан Т.В.